

11. Шумков А. А. Хотилицкие Ганы / А. А. Шумков // Карамыш. Краеведческий и исторический альманах. – М.: Старая Басманная, 2012. – С. 101-124.
12. Эйдельман Н. Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия / Н. Я. Эйдельман. – М.: Мысль, 1986. – 368 с.
13. Baltisches Wappenbuch. – Stockholm: F.&G. Beijer, 1882. – 97, 133 s.
14. Urzędnicy Dawnej Rzeczy Pospolitej XII-XVIII wieku: Spisy / pod red. Antoniego Gąsiorowskiego. – Т. III. Ziemia ruska. Zeszyt 3. Urzędnicy Podolscy XIV-XVIII wieku. Spisy. – Kórnik: Biblioteka kórnicka PAN, 1998. – 243 s.

**Валентин Пагор,**  
магістр історії, молодший науковий  
співробітник НІАЗ «Кам'янець»

## ПЛАН КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 1803 Р. П. К. СУХТЕЛЕНА ЯК ОСТАННЯ СПРОБА ПОСИЛИТИ ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ ЗАХИСТ МІСТА

*У 1793 році внаслідок поділу Речі Посполитої Кам'янець-Подільський відійшов під владу Росії. У 1795 році місто стає центром Подільської губернії, що в тих умовах вимагало посилення фортифікаційних укріплень Кам'янця. У розвідці охарактеризовано військово-топографічний план міста 1803 року інженер-генерала П.К.Сухтелена, який планував зробити ефективнішим артилерійський захист Кам'янця-Подільського. План відображає останню спробу посилити фортифікації міста незадовго до виведення фортеці з підпорядкування військового відомства Росії в 1812 році.*

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський, фортифікація, план 1803 року, батареї, люнет, гармати.

З Кам'янцем-Подільським пов'язано ім'я військового інженера, графа Петра Корніловича Сухтелена (1751-1836). Основною діяльністю Сухтелена була військова інженерна справа, проектування фортифікаційних укріплень та мостів [3; 4, с. 565-566; 11].

П. К. Сухтелен (мал. 1) працював у департаменті водних комунікацій, а потім подорожував з метою огляду всіх укріплень від Білого до Чорного моря. 29 червня 1799 року одержав звання інженер-генерала і був призначений командувати інженерними частинами в Києві [1]. Певний час він був директором Картографічного інституту. Працюючи в інженерному відомстві під його безпосереднім керівництвом проводилися військово-топографічні зйомки і військово-навчальні експедиції. З цим періодом пов'язана його діяльність в управлінні інженерної експедиції. У 1800 році інженер-генерал П. К. Сухтелен склав опис усіх укріплень кам'янецької фортеці і зробив аналіз усіх її вад. На основі цих матеріалів він розробив проект нової системи фортифікації Кам'янця і відобразив на військово-топографічному плані міста 1803 року [9].

Перш ніж переходити до аналізу плану інженер-генерала П. К. Сухтелена 1803 року доречно зупинитися на історіографічній ситуації, яка сьогодні склалася. Військово-історична топографія Кам'янця-Подільсько-

го залишається надалі не достатньо вивченою. Особливо це стосується комплексних урбаністичних досліджень у сфері фортифікації. Питання історичної топографії вивчали Ю. Сіцінський [10; 12] та М. Петров [8]. Міські фортифікації відображені в розвідках Т. Новака [2], І. Данілова [5-6], А. Задорожнюка [7], І. Старенького [13] та ін. У публікаціях відображено важливі питання містобудівного розвитку Кам'янця. Для комплексного вивчення історії фортифікації давнього Кам'янця необхідно здійснити ґрунтовний аналіз історичних джерел, насамперед, планів міста. При їх вивченні, слід звернути увагу на військово-топографічний аспект цього історичного джерела. У ході дослідження необхідно розрізнити проектні та фіксаційні плани. Більшості відомих планів міста (сьогодні їх нараховується вже близько 100) не присвячено окремих розвідок. Насамперед це стосується планів початку ХІХ століття.

Це дозволить зробити правильні висновки про існування окремих укріплень, які були запроєктовані, проте не реалізовані. У колі важливих питань, які стояли на порядку денному після входження Кам'янця-Подільського у 1793 році в склад Російської імперії, було посилення обороноздатності міста. У Кам'янці-Подільському в 90-х роках ХVІІІ століття розпочинає діяти військова інженерна група. Співробітники групи займалися проектними роботами з реконструкції старих оборонних укріплень і будівництва нових. Все Старе місто розглядали як укріплену територію. На тогочасних планах, територія Старого міста іменується як «Главная крепость». Інженерна група розробила ряд планів щодо побудови в Кам'янці великої фортової фортеці, яка б включала територію Старого міста, Нової і Старої фортеці з гарнізоном у 5-6 тис. солдат і декількома сотнями гармат різного калібру і типології [5, с. 102-114].

У цьому контексті особливий інтерес привертає маловивчений військово-топографічний план міста 1803 року (мал. 2). Копія міститься у фондах Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (інв. №863-866) [14, арк. 1]. Він належить до групи проектних планів, виконаний в масштабі. На плані охоплено територію Старого міста, Стару та Нову фортеці. План супроводжується об'ємною легендою, яка подається у вигляді експлікації російською мовою (експлікація з коментарями в додатку №1).

У Кам'янці-Подільському знаходиться велика кількість об'єктів фортифікацій, які були збудовані в різні часи, а з плином часу перестали бути функціональними з військової точки зору. Методи ведення військових дій постійно удосконалювалися, з'являлося нове озброєння, у результаті змінювалася фортифікація. Прикладом цьому є спорудження Нової фортеці, яка була збудована для протистояння новим гарматам та наступальним засобам ХVІІ століття. На ХVІІІ століття припадає будівництво основних

бастіонних укріплень Кам'янця-Подільського. Будівництво деяких фортифікацій припало на кінець ХVІІІ століття. Не всі проекти посилення обороноздатності міста вдалося реалізувати і вони збереглися на планах кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття, як то креслення інженерів Епарта 1793 року та Оппермана 1794 року. Військові інженери намагалися знайти шляхи модернізації фізично та морально застарілих укріплень міста.

Поява бастіонної фортифікації пов'язана з розвитком артилерії. Середньовічні оборонні споруди (міські стіни і башти) погано витримували тривалий артилерійський обстріл. Тому стіни потрібно було будувати нижчі і товстіші. Для посилення укріплень будували земляні укріплення, які облицьовували каменем. Також бастіони могли бути цілком кам'яними, цегляними або виключно земляними. У класичних бастіонах дві передніх стіни бастіону називалися фасадами, дві бічні – фланками, тильна, звернена до фортеці сторона – горжа. При бастіонному контурі сильна тільки ближня оборона, а далека – слабка, що особливо різко стало проявлятися з веденням нарізної артилерії, яка вимагала далекої оборони. З розвитком тактичних прийомів ведення війни, особливо поява далекобійних штурмових гармат призвела до того, що інженери проектували фортифікаційні укріплення компактнішими. У кінці ХVІІІ столітті, і особливо в ХІХ столітті набули поширення люнети і нові типи батарей, які запроєктовані на плані Кам'янця-Подільського 1803 року.

Люнетом іменовували відкрите з тилу польове або довготривале укріплення, яке складалося не менше ніж з 3-х фасів (невисоких стін для протистояння ворожій артилерії, направлених під кутом до супротивника). Завдяки своєму використанню в будь-яких місцевостях люнет у ХІХ столітті являв собою майже єдину форму відкритих укріплень. Люнети дозволяли ефективніше вести з флангу і особливо контролювати підступи. Прямі стіни (на відміну від ронделів) дозволяли артилерії концентрувати вогонь на одній цілі. Батарей і люнетів були ефективними при використанні природно-географічних факторів, тому інженер-генерал П. К. Сухтелен запроєктував їх на території Кам'янця-Подільського. Після їх будівництва все місто мало стати укріпленою фортецею, адже гармати прикрили б підступи до міста.

П. К. Сухтелен основну увагу зосередив на стан міських укріплень та заходах з посилення обороноздатності Кам'янця. Фактором, що зумовив проектування батарей і розрахунку відстані обстрілу, стало використання у військовій справі далекобійної нарізної артилерії. Середньовічні кам'яні укріплення Кам'янця були технологічно застарілими для протистояння і ведення артилерійському вогню. Натомість батареї та люнети могли б ефективно справлятися з поставленими завданнями.

План, окрім відображення запроєктованих місць розташування батарей для захисту міста, частково характеризує стан укріплень Кам'янець-Подільського. Згідно військово-топографічного плану 1803 року Старе місто підсилювалося 25 батареями, які зосереджувалися вздовж кромки каньйону р. Смотрич – по периметру острова. Батареї мали бути прикриті невисоким валом. Найпоширенішими були батареї захищені склепінням на 3 гармати (див. мал. 3). Розміщення основних з них було наступним: 2 – запроєктували вище Польської брами, 4 – східніше Кушнірської башти, 2 – вище Гончарської башти, 2 – біля Кравецької башти, 5 – поблизу Казарм фортеці, 1 північніше Вірменського бастиону.

Потужну казематну батарею на 7 далекобійних гармат розмістили поблизу Руської брами. Вона спроектована з приміщенням для амуніції та кордегардією (приміщенням для караулу). У додатках до плану подано план казематної батареї та креслення споруди в розрізі і малюнок заднього фасаду.

Решта батарей на території Старого міста згідно плану мали бути відкритими. Основні батареїні укріплення відкритого типу були розміщені на території Міської брами, Вірменських і Турецьких бастионів. Загалом на захист території Старого міста планували поставити понад 80 далекобійних гармат для ведення прицільного вогню.

Планом передбачено, що основний оборонний удар мали брати на себе люнети. Один потужний люнет мав бути збудований на Польських філварках, а другий західніше Нової фортеці. Укріплення типу капоніру (споруда для ведення флангового вогню в двох протилежних напрямках) мало поставити на Татарському полі (на плані іменується як Турецька гора) [9].

Розмістити війська інженер-генерал П. К. Сухтелен спланував у 12 казематних батареях, розміщених у різних ділянках каньйону р. Смотрич навколо Старого міста: *«щоб картечним вогнем захищати річкову долину»*. Поблизу Порохових складів мали збудувати казарми для одного батальйону піхоти. Два великих корпуси мали збудувати у північно-східній і південній частині Старого міста за річкою біля скелі каньйону. У свою чергу місто зі Старою фортецею мала з'єднувати підземна комунікація.

План також добре характеризує особливості рельєфу каньйону р. Смотрич і перепад висот, що також дозволяє говорити про військово-топографічну цінність плану.

Військово-топографічний план Кам'янець-Подільського П. К. Сухтелена залишився не реалізованим. Він був останньою спробою військових посилити обороноздатність Кам'янець-Подільського. Певний час місто залишалося важливим військовим форпостом у південно-західному регіоні Російської імперії. У 1812 році кам'янецьку фортецю було виведено з підпорядкування військового відомства, а приміщення використовували під військову в'язницю.

## №1

## План Каменец-Подольской крепости с изображением предполагаемого исправления обрушившихся ее верков<sup>1</sup> (1803 год)

*К сему нужно:*

### I. За Гонверком

Построить вновь три люнета<sup>2</sup>, под Н I, II, III замечание; из коих люнет Под Н\*\*, I и III оборонительными Галереями. Люнет под Н. II на втором листе планом и профилем пояснен. Когда ров сих Люнетов одной глубины и ширины, то служат и упомянутые чертежи для всех; только есть различие в окружностях, и что Люнет под Н. I и III замкнуты Галерею, о ней объяснено на третьем листе. Бойница фланков<sup>3</sup> определена возвышениями над рекою Смотрич красными цифрами, что сделано и в других фланков. На фланках с люнетов построить шесть батарей обеспеченных от бомб со сводами, о коих объяснено на трех листах. Бруствер<sup>4</sup> высотой в 7,5 фута от фланка, и толщиной в 18 футов вверху со внутренним скатом в 1,5 фута; имел банкет высотой от фланга в 3,5 фута со скатом в 6 футов. Все наружные земляные скаты сделаны под углом 45 градусов. Кроме позади орильонов<sup>5</sup> и уступа правого Крыла Гонверка, где взята половина высшими на заложение их.

### II. В Гонверке

Сделать гласное перед фронтом вышиною в 9 футов для прикрытия старой эскарповой стены. Построить вновь обрушившийся эскарповые и контрэскарповые стены АВ и CD, также BE, ежели она еще не сделана. Позади контрэскарпа сделать казематы F, G и H для 13-ти орудий с тремя входами, о чем на втором листе подробно показано. Для прикрытия эскарповой стены, построить разрезной гласець у Крыльев Гонверка. Кроме того прибрать часть задней стены у вала I, Аппарель<sup>6</sup> К, и поправить старые стены и сутеренги<sup>7</sup>.

Строящаяся эскарповая стена АВ, а еще нужно и BE, толщенную вверху в 6 футов, прибавляя шестую долю у внешнее и в подошве для ската, с фундаментом глубиною в 4 фута в один фут шире стены при подошве; с заде делается контрфорс разделением в 18 футов, считая от одной середины до другой, кой одинаков высоты со стеною из фундаментом имеюшие при стене 4 и позади 2,5 фута ширины в 6 футов длины.

Строящаяся контрэскарповая стена CD, толщиной вверху в 3 фута, прибавляя 6 долю с высоты к подошве для ската, с фундаментом глубиною в 4 фута и в один фут шире стены у подошвы. Число контрфорсов определяется как у эскарповой стены имея при ступне 4, позади 2,5 фута ширины и 3 фута длени, а высота равно высоты контрфорсовый стены.

Высота сих двух стен, определяется по отлогости местоположения между 18 и 19 футами.

На фалангах Гонверка построить 3 батареи обеспеченные от бомб, то есть: две по четыре и одна по 3 орудия.

### **III. В Замке**

Сделать разрезной Гласец с контрэскарповою стеною, той же мерею как строящаяся у Гонверке; высоту оной стены определяют написанная цифра; для прикрытия подошвы стен напротив превышающей их Турецкой горы. Обнести стеною батарею Q и ся Аппарель. Построить казематы L для обороны рва, и одной таковой же позади старой стены малого фланга M, два защищенные стены BE. Возобновить и сделать Батареи N, O, P, Q, по мерам показанным в 1-м отделении. Нужно поправить старые стены в башни без крыш и потолков.

Из замка в Крепость предполагается подземная Коммуникация, шириной в 8 футов и столько ж высотой (YZ).

### **IV. У подошвы скалы при Главной крепости**

Пристроить казематные батареи, означенные под H, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV и XV, дабы картечным огнем защищать речную долину или главный Ров. Казематная батарея под H. XV подробно объяснена на третьем листе, и другие делаются таким же образом, только есть различие в числе орудий. Батарея под H. VIII и XIII на четвертом листе подробно объяснены.

### **V. В Крепости<sup>8</sup>**

Построить вновь двадцать пять батарей под сводами обеспеченные от бомб и покрытые Эполементы<sup>9</sup>. Каждая по три орудия производящая огонь через одну Амбразуру в Эполементы. Одна из них на третьем листе подробно объяснена. Батарея в верху Русских ворот, делаться как та, о коих объяснено на втором листе.

### **VI. Для обеспечения крепости и ее наружных ворот**

Построить у нижних Замковых ворот три каземата В со рвом; из первых двух два орудия охраняют предлежащие ниже, а третий оставить для Амуниций.

При Русских воротах исправить батарею и эскарповою стену; контрэскарповою вновь построить и Главной сделать.

При нижних Польских воротах, продолжать старую стену PS до T, высотой в 7,5 фута а толщиной в четыре. Построить контрэскарповую стену UVW, и сделать гласиц.

Оградить проходные части скалы двумя Казармами для двух батальонов пехоты, и соединить Казематные батареи X и XI оборонительною галерею, той же меры как на третьем листе изображено.

Инженер-генерал

(подпись)

П.К.Сухтелен

### **Основные пояснения до экспликации плана [15-20]:**

1. Верк (нім. Werk – споруда, укріплення) – окреме оборонне укріплення, що входить у склад комплексу фортеці і здатне вести самостійну оборону. Від цього слова походить «Гонверк» – назва Нової фортеці, що фігурує на планах міста XVIII-XIX століть.
2. Люнет (фр. Lunette) – відкрите з тилу польове або довготривале укріплення, яке складалося не менше ніж з 3 фасов (фр. face – обличчя; сторона укріплення направлена до супротивника). Завдяки своєму використанню в будь-яких місцевих умовах люнет у XIX ст. являв собою майже єдину форму відкритих укріплень.
3. Фланк (нім. Flanke; фр. flanc; англ. flank) – невелика прямолінійна ділянка фортечної огорожі, або польового укріплення перпендикулярна фронту. Призначена для захисту і обстрілу підступів з боку противника до сусідніх будівель.
4. Бруствер (нім. Brustwehr, від Brust – груди і Wehr – захист) – насип у фортифікаційній споруді, призначений для зручної стрілянини, що також влаштовується для запобігання прицільних пострілів противника. Він служить перпоною штурму і пристосовується до того, щоб обороняється міг вражати противника вогнем.
5. Орильон – закруглений виступ, подовжує оборонну стіну бастіону і дозволяє вести стрілянину уздовж його флангу.
6. Аппарель (фр. Appareil – «апарат, пристрій») – пологий насип з обмурівкою, що служить для підйому і спуску техніки на фортифікаційне укріплення.
7. Сутерен – підвальне приміщення у фортифікаційному укріпленні.
8. Крепость, «Главная крепость» – так у XVIII-XIX ст. іменували всю територію Старого міста.
9. Эполемент – польове фортифікаційне укріплення, крило бастіону, невисокий вал, особливий рід бруствера, який служить бічним прикриттям війська на відкритій місцевості.

### **Список використаних джерел та літератури:**

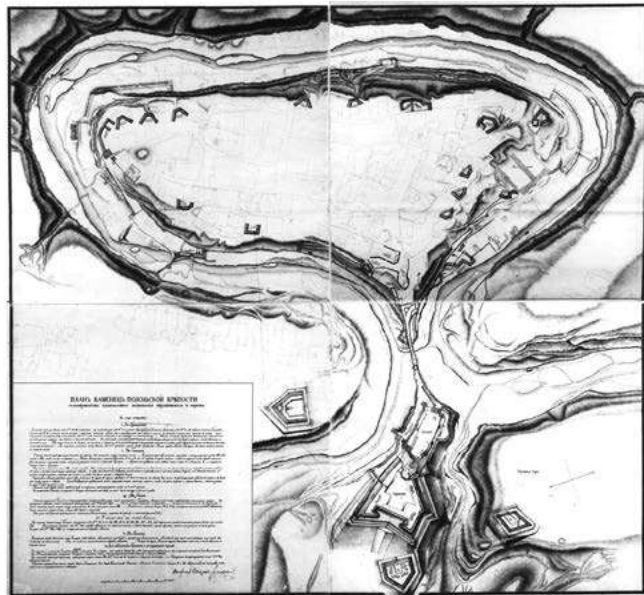
1. Charlotte Anne Albinia. Old days in diplomacy: recollections of a closed century, Jarrold, 1903, hoofdstuk IV, In Sweden [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/olddaysindiploma00disbiala>
2. Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. / T. Nowak // Studia i materialy do historii wojskowosci. – 1973. – Т. XIX. – Cz. 1. – S. 139-186.
3. Otto S. Lankhorst, Jan Pieter van Suchtelen (1751—1836) verzamelaar van boeken en handschriften. Oftewel hoe brieven van de maatschappij

- der Nederlandse letterkunde in Sint-Petersburg terechtwamen. Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.dbnl.org/tekst/\\_jaa003199801\\_01/\\_jaa003199801\\_01\\_0003.php](http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003199801_01/_jaa003199801_01_0003.php)
4. Горшман А. М. Сухтелен Петр Корнилиевич / А. М. Горшман // Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812-1815 гг. // Российский архив. – Т. VII. – М.: студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. – С. 565-566.
  5. Данилов І. Артилерія Кам'янецької твердині / Ігор Данилов // Військово-історичний альманах: историческая литература. Число 1 (4)'2002. – К.: [б. в.], 2002. – С. 102-114
  6. Данілов І. В. Фортифікація Кам'янця-Подільського за планом К. Оппермана 1794 р. / І. В. Данілов // Фортифікація України: матер. міжн. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 46-47.
  7. Задорожнюк А. Б. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: проблема агрибуції та інтерпретації / Андрій Задорожнюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – С. 91-96.
  8. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.; Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА. 2002. – 384 с.
  9. Пламєницька О.А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час) / Ольга Пламєницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 672 с.
  10. Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. – Кам'янець на Поділлі: вид. Поділ. братства, 1994 р. – 60 с.
  11. Сухтелен П. К. Картина военных действий въ Финляндии, въ последнюю войну Россіи съ Швеціею въ 1808 и 1809 гг. / Граф П. К. Сухтелен. – Санкт-Петербургъ: У книгопродавца Непейцына, 1832. – 223 с.
  12. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип.т. С. Кульженко, 1895. – 257 с.

13. Старенький І. О. Bastionно-батареині укріплення Кам'янця-Подільського / І. О. Старенький // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. – С. 156–162.
14. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, Інв.№863-866, План города Каменца-Подольского [Сухтелена] 1803 года, 1 арк.
15. Аппарель // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.
16. Бастион // Военная энциклопедия: [в 18 т.] / под ред. В. Ф. Новицкого [и др.]. – СПб.; [М.]: Тип. т-ва И. В. Сытина, 1911-1915
17. Бастион // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.
18. Бруствер // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978.
19. Люнет // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.
20. С. А. Ц. Фланк // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.

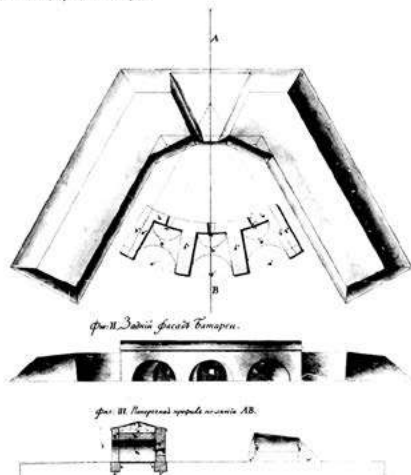


Мал. 1.



Мал. 2.

фиг. 1. План батареи для трех орудий, со стороны ближайшей к ней каменнотынковой стѣны бастиона въ Александровской бѣлгородѣ.



Мал. 3.

Віталій Рендюк,

магістр історії, вчитель історії

Шустовецького НВК

## СКАРГИ ПОМІЩИКА АРСЕНІЯ КОСЯКОВА ЯК ДЖЕРЕЛА ПРО АГРАРНИЙ РУХ СЕЛА ШУСТОВЕЦЬ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1907 Р.

У статті зроблено спробу аналізу скарг місцевого поміщика та відображення у них аграрного руху прикордонного села Шустовець Кам'янецького повіту Подільської губернії.

**Ключові слова:** скарги, аграрний рух, Шустівці, Арсеній Косяков, 1907 р.

Перші десятиліття ХХ століття для Російської імперії виявилися непростими. Складна ситуація на міжнародній політичній арені спровокувала без того невідворотну революцію 1905-1907 рр. За два з половиною роки її тривалості самодержавство певною мірою усвідомило, що для покращення в першу чергу власного становища в імперії необхідні соціальні та політичні зміни в країні. Це проявилось в жовтневому маніфесті 1905 р., у документах, які пом'якшили цензуру тощо. Однак, залишалася суспільна верства, якої не торкнулася царська політика, й надалі перебувала в колишньому становищі. Мова про найчисельніший стан імперії того періоду – селянство.

Селяни Подільської губернії рубежу ХІХ-ХХ ст. свідомо вірили у свого імператора, хоча й більшість з них його ніколи не бачили. Натомість були переконані, що в ході та після Першої російської революції їхнє становище в імперії зміниться на краще. Однак, сподівання селянства перекреслив третьочервневий указ Миколи ІІ про розпуск ІІ Державної Думи, чим завершилися події 1905-1907 рр.

У Подільській губернії рушійну силу революції складали політичні партії та організації. Вдаючись до агентурної та пропагандистської діяльності поміж подільського селянства, вони намагалися залучити їх на свій бік. Характерно, що значною мірою їм це вдалося. Агітаторська робота в селах і невирішеність аграрних питань призвели до селянського руху, який розпочався в роки революційного підйому і не припинявся навіть після червня 1907 р.

Метою розвідки визначено відображення стихійних селянських протестів на прикладі прикордонного з Австро-Угорською імперією села Шустовець Кам'янецького повіту Подільської губернії, яке на момент завершення революції перебувало у власності херсонського поміщика, стат-